

Павло Кравченко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)

Керівний склад політвідділів МТС у Вінницькій області

Анотація. У статті аналізується склад керівництва політвідділів МТС на Вінниччині. Автор, на основі документів Державного архіву Вінницької області, стверджує, що кадрова політика сталінського режиму при формуванні цих надзвичайних партійно-господарських органів на території області була направлена на встановлення повного контролю над сільськогосподарським прикордонним регіоном СРСР. Керівний склад політвідділів МТС визначався Москвою і мав характер колоніальної адміністрації. З метою остаточного насадження на Вінниччині чужого селянам-українцям колгоспного ладу, начальники політвідділів МТС та їх заступники у переважній більшості присилалися з Російської Федерації чи східних та південних промислових центрів України і, як правило, не були представниками корінної нації.

Ключові слова: політвідділ МТС, кадри, спеціалісти, керівництво, окупація, колоніальна політика, колгоспне селянство, Вінницька область.

Кадрова політика завжди займала чільне місце у діяльності сталінського режиму. Особливо важливою ця ланка роботи була в Україні, де більшовицька влада встановлювалася з великими труднощами, за допомогою зброї, внаслідок активного опору населення впродовж 1920-х рр. Завдяки тому, що ключові керівні посади в Українській соціалістичній радянській квазіреспубліці займали ставленики Москви як у Харкові, так і в областях, більшовикам вдалося провести колективізацію, супроводжувану знищенням, власне, українського села й організувати голодомор-геноцид 1932-1933 рр. Вінниччина не була у цьому відношенні винятком. Саме реалізація кремлівських рішень відданим режимові обласним керівництвом, призначеним ЦК ВКП(б), призвела до бажаних для них наслідків [7].

Вітчизняні та зарубіжні дослідники приділили увагу політвідділам МТС – надзвичайним органам, що діяли впродовж невеликого проміжку часу, та їх роль в утвердженні колгоспного ладу була надзвичайно важливою [1, 6, 8]. Авторами зроблений аналіз причин утворення політвідділів МТС, їх практичної діяльності та головних її результатів. Публікації, проте, розглядають політвідділи МТС у загальносоюзному чи всеукраїнському вимірі, мало приділяючи уваги їх ролі та місця на території окремих областей, зокрема, Вінницької. Недостатньо проаналізований механізм формування кадрового складу керівництва цих надзвичайних органів на місцях, їх національний склад, освітній рівень, ділові якості тощо. На наш погляд, дослідження цих складових дозволять ґрунтовніше зрозуміти процеси, що відбувалися в подільському селі в період діяльності політвідділів МТС.

Знищивши змістовно українське село, сталінський режим продовжив заходи, спрямовані на зміцнення своїх позицій у новостворених колективних господарствах. Ця, по суті своїй, колоніальна політика Москви, проявилась, зокрема, у створенні ще однієї структури, що була покликана встановити повний контроль над «реформованим» селом. На січневому (1933 р.) Пленумі ЦК ВКП(б), який заявив про дострокове виконання першого п'ятирічного плану, було прийнято рішення про створення надзвичайних органів – політичних відділів МТС. Таким чином, у рік «надзвичайних успіхів» (з погляду сталінського режиму) Москва знову звернула увагу на село, передусім українське, яке на початку 1933 р. перебувало на пікові голодомору-геноциду.

Те, що в умовах мирного часу у сільському господарстві були створені політвідділи за армійським зразком, було симптоматично і свідчило, що досягнуті успіхи у колгоспному будівництві були, м'яко кажучи, перебільшеними. З погляду режиму, класова боротьба на селі продовжувалась і після створення колективних господарств. Лише тепер змінилося класове обличчя ворога на селі і тактика його боротьби: куркуль і його помічник «підкуркульник» перейшли «до роботи тихою сапою», підступно ставши членами колгоспів та радгоспів, з метою «підірвати їх зсередини» [6, с.44]. Звідси - головні завдання, що ставилися перед політвідділами:

«кочинення колгоспів від класово-ворожих елементів», боротьба проти «саботажників з партквитком у кишені» та організаційно-господарське зміцнення колгоспів [1, с.178-179].

Сталінське керівництво у такій ситуації не було впевненим у повній покорі села. Події 1932-1933 рр. засвідчили, що далеко не всі партійні та радянські кадри, особливо низової, колгоспно-радгоспної ланки, сумлінно виконували вказівки Москви, і це її насторожувало. З погляду прийшлого, по своїй суті, колоніального режиму, необхідно було, шляхом проведення відповідної кадрової політики, створити слухняний для виконання будь-яких рішень центру низовий адміністративно-господарський апарат на селі. Тим більше, зламавши активний опір масовим винищенням людності голодомором, дезорганізувавши суспільне і господарське життя села, вирішення такого завдання ставало більш реальним: ті, хто вижив, у більшості своїй уже не думали про супротив, а лише про те, щоб знову не потрапити під загрозу голодної смерті. Нашим завданням не є розгляд впливу голодомору на свідомість українських селян, та слід виокремити, на наш погляд, чи не головну рису наслідків – байдужість до смерті і прагнення вижити будь-якою ціною. Режим своїми діями дав зрозуміти: приналежність до партійно-радянської еліти, сліпе виконання розпоряджень Москви – гарантія, хоч і не повна, виживання навіть у найскрутніші часи.

Офіційним завданням новостворених органів, визначеним січневим (1933 р.) об'єднаним Пленумом ЦК і ЦКК ВКП(б) було перетворення машино-тракторних станцій і радгоспів у центри господарсько-технічного, політичного та організаційного керівництва і впливу на колективізоване селянство [8, с. 543]. Та це було лише малою часткою тих, які політвідділи МТС мали виконати в умовах голодомору-геноциду, що продовжувався: по суті, МТС мали стати форпостами колоніальної за змістом політики сталінського режиму на місцях, у цьому випадку, в українському подільському селі. Для цього необхідно було силовими, каральними методами домогтися повного підпорядкування колективних господарств вимогам режиму, що і проявилось у практичній роботі політвідділів.

Вже у листопаді 1932 р. була створена комісія ЦК ВКП(б) на чолі з секретарем ЦК П. Постишевим, якій було доручено відібрати для політвідділів України, Північного Кавказу та Нижньої Волги 1 тис. начальників політвідділів та 2 тис. їх замісників. У подальшому питаннями відбору займався Сільськогосподарський відділ ЦК ВКП(б), який у грудні 1932 р. очолив Л.Каганович [6, с. 43].

На початку грудня 1932 р. С. Косіор, Генеральний секретар ЦК КП(б)У, розіслав по областях республіки циркуляр про створення нового інституту партійно-чекістської влади [8, с. 543]. Для роботи в політвідділах були направлені сотні політруків з Червоної армії, які мали втілювати в життя політику партії. Замісниками начальників політвідділів були призначені співробітники ДПУ, що було цілком закономірно, зважаючи на ті завдання, які ставилися перед новими структурами.

Особливістю нових неконституційних органів влади було те, що, формально знаходячись у рамках Наркомату землеробства СРСР, вони фактично підпорядковувалися напряму Політбюро ЦК ВКП(б). Начальники політвідділів МТС входили до складу бюро тих райкомів партії, на території яких вони діяли, а начальники політсекторів обласних та крайових земельних управлінь – до складу бюро обкомів та крайкомів партії [1, с. 178]. Вони призначались і звільнялись ЦК ВКП(б) і, таким чином, на місцях існували фактично два центри керівництва партійно-політичною роботою на селі: політвідділ МТС і райком партії, що викликало відомі непорозуміння і навіть конфлікти інтересів між ними. Що ж до обласного керівництва, то з ним суперечностей не було вже з тієї причини, що воно теж призначалося Москвою і виконувало ті ж завдання.

На Вінниччині політвідділи були створені у березні-квітні 1933 р. Для виконання своїх безпосередніх завдань, про які мова йшла вище, після прийняття рішення про створення необхідно було вирішити перше складне завдання: власне створити ці надзвичайні органи, підбравши відповідні кадри, які були б здатними виконувати директиви сталінського керівництва. Знову ж таки, проблема для режиму полягала в тому, що він не мав достатньої кількості спеціалістів, які б відповідали певним критеріям і вимогам. Начальниками політвідділів мали стати колишні секретарі окружних або великих районних партійних організацій, секретарів фабрично-заводських комітетів великих підприємств, голів КК-РСІ. Крім того, вони повинні були мати відповідну освіту – закінчити Свердловський університет, Інститут червоної професури або ж місцеві комуністичні вузи [8, с. 543]. На Вінниччині практично не було таких кадрів, тому вони в переважній більшості випадків були прийшлими, чужими для сільського населення області, яке продовжувало залишатися для комуністичного режиму під підозрою у неполяльності.

З біографії першого очільника політвідділу Вінницької області Паперного Лева Лазаревича (1896–1938 рр.) можна зробити висновки щодо того, наскільки глибоко він знав подільське село. Народився він у м. Глуск Мінської губернії (зараз Республіка Білорусь) у багатодітній єврейській родині вчителів. Член ВКП(б) із 1915 р. У 1917 р. працював секретарем Красно-Пресненського

райкому партії у Москві. У 1919–1920 рр. він – заступник начальника політуправління 13-ої армії. Наступний період його життя теж не був пов'язаний з Україною та сільським господарством. У 1933 р. був призначений на названу вище посаду у Вінницькій області [2].

Важливу інформацію можна знайти в характеристиках, що направлялися в обов'язковому порядку до Москви, яка затверджувала чи відхиляла рекомендовану кандидатуру.

У липні-серпні 1933 р. начальник Політсектору МТС Вінницької області направив до ЦК ВКП(б) характеристики на трьох замісників начальників політвідділів МТС, які претендували на перші посади. Тексти свідчать, за якими критеріями підбиралися кадри, які якості працівника та людини цінувались режимом тощо.

З характеристики Афіногенова П.С., замісника начальника Вороновицької МТС: росіянин, член ВКП(б) з 1922 р. З 1921 по 1926 р. н., виконуючий обов'язки командира полку. З 1929 по 1933 р. – навчання в комвузі імені Свердлова та Інституті Червоної професури (2 курси). За час роботи на посаді замісника начальника політвідділу проявив себе «як цілком витриманий комуніст. Має організаторські здібності, значний досвід партійно-масової роботи...» [3, арк. 61].

Друга характеристика – на Карабанова О.О., замісника начальника політвідділу Томашпільської МТС: росіянин, член ВКП(б) з 1924 р. У 1920-1921 рр. служив у Червоній армії, з 1921 по 1923 р. – на керівній комсомольській роботі. У 1929-1930 рр. працював завідувачем сектору масової роботи центрального сільськогосподарського банку СРСР у Москві, у 1931-1933 рр. – керівник групи індустріальних кадрів Держплану СРСР. Закінчив економічний інститут Червоної професури. «...Проявив себе як енергійний працівник та витриманий більшовик, який може самостійно керувати роботою політвідділу» [3, арк. 63].

Третій кандидат на посаду начальника політвідділу МТС - Нікітін (Меєрсон) М.М., член ВКП(б) з 1917 р. У 1918-1920 рр. – у Червоній армії, з 1924 по 1933 р. – на викладацькій роботі у Москві, Ростові-на-Дону та Свердловську. Вчився в академії комуністичного виховання імені Крупської та «два з половиною роки вчився в економічному інституті Червоної професури». На посаді замісника начальника політвідділу «показав себе як витриманий більшовик» [3, арк. 63]

Ці та інші характеристики, як бачимо, дуже схожі критеріями відбору кадрів. Відзначимо приналежність до партії більшовиків як головну умову кар'єрного зростання. Характерними для них є оцінка роботи претендентів на посади словами на кшталт: «...проявив себе як хороший ініціативний організатор-масовик», «...в необхідний момент знаходить і висуває нові форми соціалістичного змагання, які організовують маси на успішне вирішення завдань, що стоять перед ними», «витриманий і політично грамотний член партії» [4, арк. 124]. У 1933 р. така висока оцінка роботи означала безумовне виконання директив центру щодо організації голодомореноциду, виконання хлібозаготівель за будь-яку ціну, боротьбу з «українським націоналізмом, петлюрівщиною» тощо. Зауважимо, що більшовики-призначенці, які, на наше переконання, зовсім не знали особливостей життя населення Вінниччини, української мови, культури тощо, свідомо призначалися Москвою саме на такі посади і в такі регіони: для них українське селянське середовище було чужим, навіть ворожим, і це було природно, тому що так вчила більшовицька ідеологія. Виходячи зі своїх комуністичних переконань, вони сумлінно виконували свої обов'язки, спрямовані в кінцевому результаті українського селянина. Вони не збиралися інтегруватися в місцеве середовище, зважаючи передусім на те, що сприймали його на рівні носіїв передової пролетарської, соціалістичної культури, яку вони повинні, зобов'язані прищепити будь-якими засобами «відсталім» селянам. Начальник Уланівської МТС Семенов, наприклад, просив Москву перевести його на посаду такого ж начальника, але Чорноостровської МТС у зв'язку з тим, що в Уланові не було російської школи [3, арк. 51]. Відповідно, вони мали сприйматися місцевими жителями як чужинці, завойовники, колонізатори по суті - зі своїми звичками, цінностями, традиціями, мовою...

Для більш глибокого розуміння кадрової політики Москви щодо українського, у цьому випадку, подільського села, заслуговують на увагу, на наш погляд, витримки з біографії ще одного призначенця Москви, яка є типовою для того часу. Задов А.Г., замісник начальника політвідділу Затонської МТС з партійно-масової роботи. Народився у 1902 р., робітник, член ВКП(б) з 1925 р., освіта середня. У 1915-1920 рр. працював шевцем, потім кладовщиком та чорноробочим. У 1923-1924 рр. займався профспілковою роботою, у 1924-1925 рр. служив у Червоній армії. У 1927-1930 рр. займався агітаційно-пропагандистською роботою, завідував клубом залізничників. Більшу частину свого життя провів на станції Ясиновата, а в 1930 р. перейшов на роботу до Авдіївки. У роки голодомору 1932-1933 рр. він – лектор радпартшколи та інструктор міськпарткому. У 1933 р. його призначають на зазначену вище посаду.

У характеристиці відзначено, що «т. Задов, виконуючи обов'язки начальника політвідділу впродовж семи місяців (до приїзду начальника політвідділу) провів велику роботу по організаційно-господарському і політичному зміцненню колгоспів та очистки їх від класово-ворожих елементів. Т. Задов, як рідкісний більшовик (підкреслено авт.), який оволодів технікою сільського господарства і політвіддільським стилем у роботі, може бути висунений начальником

політвідділу» [5, арк. 129]. Ще один, працівник, Режівкер С.Б., отримав від керівництва не менш принципову характеристику, в якій, зокрема, говорилось, що «як більшовик-політвідділець т. Режівкер себе цілком виправдав, класово витриманий, теоретично підкований і політично грамотний, відданий партійній роботі. ...За 9 місяців своєї роботи міцно зв'язався з колгоспним активом, всією колгоспною масою, проявив неабиякі здібності у масовій роботі, зокрема, по масовій роботі з ледарями, роботі по політичному і культурному озброєнні колгоспних кадрів» [5, арк. 133]. Знаючи перебіг подій у 1933 р., можна конкретизувати всі названі вище ділові якості цього більшовицького активіста.

Характерними для відносин метрополії і колонії була манера призначення, як наприклад, таке - за підписом начальника сектору кадрів політичного управління МТС Наркомзему СРСР Гуляєва: «19 липня 1933 року. №420. Посвідчення. Пред'явник цього тов. Солодов Іван Андрійович відряджений до Політсектора Вінницького Обласного Земельного Управління для відповідальної роботи» [3, арк. 92]. Інший приклад: у вересні 1934 р. політичне управління Наркомзему СРСР надіслало до Вінниці лист, в якому, зокрема, говорилось: «ставимо вас до відома, що в Політвідділ Шаргородської МТС жіноргом затверджена тов. Саямон з Московської організації...» [5, арк. 53]. Призначення, таким чином, відбувалось у формі армійських наказів, які не підлягали обговоренню чи запереченню.

У кадрові політиці траплялися і «проколи», коли рекомендовані на посади не виправдовували «високого довір'я партії». У зверненні на ім'я Паперного у серпні 1933 р. начальник сектору кадрів політичного управління МТС Наркомзему СРСР Гуляєв пропонував зняти з посади організатора жіночої роботи Летичівської МТС Сольдет, яка «як працівник слабка і знаходиться під судом за розтрату» [3, арк. 92]. Значна частина причин зняття з посад керівників політсекторів пов'язана з п'янством та аморальною поведінкою.

Проблема партійності кадрів залишалась актуальною впродовж усього часу існування МТС. У серпні 1934 р. виконуючий обов'язки начальника політвідділу МТС Колтипін звертався, як і його попередники, до Москви з проханням надіслати комуністів. Він просив 20-25 членів ВКП(б) для роботи старшими агрономами в прикордонних МТС. Характерно, що професійна придатність кадрів його мало цікавила. Головну увагу він звертав на інше: «склад старших агрономів по 105 МТС характеризується недостатнім партійно-комсомольським прошарком: членів і кандидатів КП(б)У – 15 чол., чл. ЛКСМ – 4... Склад старших механіків по 100 МТС характеризується такими даними: членів і кандидатів КП(б)У – 26, ЛКСМ – 9» [5, арк. 170-172].

Зважаючи на національний склад сільського населення Вінницької області, серед якого значно переважали українці, варто звернути увагу на національну приналежність начальників політвідділів МТС, які і втілювали в життя політику центру, не рахуючись з інтересами корінного українського населення. На березень 1934 р. із 106-ти начальників тільки 34 були за національністю українцями. Переважна більшість інших - етнічні росіяни, які приїхали на Вінниччину з Тули, Ленінграда, Москви, Горького. Українці ж, що зайняли посади начальників політвідділів, теж не були корінними жителями: це були кадрові робітники з Києва, Харкова, Дніпропетровська, Одеси [4, арк. 97-99]. Інший список – замісників начальників політвідділів МТС, що складається з 12 осіб, нараховує трьох за національністю українців [3, арк. 167]. Тільки в такий спосіб – створенням свого, комуністичного керівного апарату, режим міг нав'язати українському селу свої, «соціалістичні» порядки.

Звичайно, таку політику можна назвати й «братерською допомогою російського народу» чи такою ж «братерською» допомогою робітничого класу» та, на наше переконання, документи свідчать про колоніальну по своїй суті політику імперської Москви по відношенню до України, що яскраво проявлялося передусім в українському селі.

Показово, що, коли український політсектор МТС України спробував хоча б якимось чином впливати на підбір кадрів чи, принаймні, мати про них більше інформації, центр категорично відкидав такі «вимоги». У серпні 1933 р. Паперний Л., начальник політсектору МТС у Вінницькій області, призначений Москвою на посаду, направив до Політуправління МТС Наркомзему СРСР лист, в якому скаржиться на те, що «з боку політсектора України продовжують поступати вимоги на надання інших матеріалів, наприклад, «об'єктивні дані на всіх працівників політвідділів...». У зв'язку з цим Паперний просить Москву «захистити політсектор (Вінницької області – авт.) від такого роду вимог з боку політсектору Наркомзему України» [3, арк. 64]. Таким чином, українські партійні функціонери виступали у ролі статистів, не маючи змоги впливати на кадрові рішення Москви, яка продовжувала обмежувати КП(б) У в її правах.

Кадровий «голод» у політвідділах відчувався в області впродовж усього періоду їх існування. Навіть у вересні 1934 р., після півторарічного функціонування політвідділів, питання не було вирішене до кінця. Тодішній начальник політвідділу МТС Вінницької області П. Кіор у листі до Політуправління Наркомзему СРСР та ЦК ВКП(б) у вересні 1934 р. знову нагадував Москві про те, що область прикордонна, і це вимагало особливої уваги до кадрів, і, по - друге,

звертав увагу на «вельми важке комплектування, яке майже неможливе за рахунок кадрів усередині області» [5, арк. 41].

Отже, кадровий склад керівництва політвідділів МТС свідчить, що сталінський окупаційний, колоніальний режим послідовно, використовуючи надзвичайні методи та органи, втілював у життя свою політику з метою встановлення повного контролю над подільським селом, чужим до соціалістичних експериментів комуністів. Кадрова політика метрополії призвела в кінцевому результаті для бажаних для неї результатів: колгоспне село змирилось і почало пристосовуватися до життя під більшовицько-російською окупацією, що, на наш погляд, потребує окремого дослідження. Це ж стосується і практичної діяльності політвідділів МТС на території Вінницької області.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Vasili'ev Valery. Vinnitsa oblast // Central-Local Relations in the Stalinist State, 1928-1941 / Edited by E.A. Rees. - Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2002. P. 167-190.
2. ГДА СБУ. Ф.6. Спр. 37729-фп. 17 арк.
3. Держархів Вінницької області. Ф. П–137. Оп. 1. Спр. 92. 164 арк.
4. Держархів Вінницької області. Ф. П–137. Оп. 1. Спр. 132. 197 арк.
5. Держархів Вінницької області. Ф. П–137. Оп. 1. Спр. 133. 172 арк.
6. Зеленин И.Е. Политотделы МТС – продолжение политики «чрезвычайщины» (1933-1934 г. // Отечественная история. 1992. №6. С. 42-61.
7. Кравченко П. Кадрова політика сталінського режиму в роки голодомору 1932-1933 рр. на Поділлі // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 25. Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. О.А.Мельничука. Вінниця: ФОП Корзун Д.Ю., 2017. С. 203-209.
8. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 2. Київ: Темпора, 2013. 628 с.

Павло Кравченко

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского
кандидат исторических наук, доцент (Украина)

Руководящий состав политотделов МТС в Винницкой области

Аннотация. В статье анализируется состав руководства политотделов МТС в Винниччине. Автор, на основании документов Государственного архива Винницкой области, утверждает, что кадровая политика сталинского режима при формировании этих чрезвычайных партийно-хозяйственных органов на территории области, была направлена на установление полного контроля над сельскохозяйственным приграничным регионом СССР. Руководящий состав политотделов МТС определялся Москвой и имел характер колониальной администрации. С целью окончательного насаждения на Винниччине чуждого крестьянам-украинцам колхозного строя, начальники политотделов и их заместители в подавляющем большинстве присылались с Российской Федерации или восточных и южных промышленных центров Украины, как правило, не были представителями коренной нации.

Ключевые слова: политотдел МТС, кадры, специалисты, руководство, оккупация, колониальная политика, колхозное крестьянство, Винницкая область.

ABSTRACT

Pavlo Kravchenko

Vinnitsia State Pedagogical University named after Mikhailo Kotsyubinsky
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)

The leadership of MTS policy offices in Vinnitsia region

The article touches upon the analysis of the staffing of the leadership of the MTS political offices in Vinnitsia during the period of their functioning in 1933-1934. The author, using the basis of documents from the State Archives of the Vinnitsia region, argues that the personnel policy of the Stalinist regime in the formation of these extraordinary party and economic bodies in the region, was aimed at establishing full control over the agricultural frontier of region the USSR. The leadership of the MTS police departments was appointed by Moscow and had the character of the colonial administration. For the purpose of the final planting in Vinnitsa, the collective farm system, foreign

Ukrainian peasants, the chiefs of the MTS political departments and their deputies, in the overwhelming majority, were sent from the Russian Federation on eastern and southern industrial centers of Ukraine and, as a rule, did not represent the indigenous nation. The candidates were elected on condition of stay in the Bolshevik Party or in the Komsomol and in the presence of appropriate education. All of them should have been convinced by the Communist and unconditionally fulfill all Moscow's orders.

Key words: MTS political department, personnel, specialists, leadership, occupation, colonial policy, collective farm peasantry, Vinnytsa region.

REFERENCES:

1. Vasili'ev Valery. Vinnitsa oblast // Central-Local Relations in the Stalinist State, 1928-1941 / Edited by E.A. Rees. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2002. P. 167-190.
2. GhDA SBU. F.6. Spr. 37729-fp. 17 ark.
3. Derzharkhiv Vinnyckoji oblasti. F. P-137. Op. 1. Spr. 92. 164 ark.
4. Derzharkhiv Vinnyckoji oblasti. F. P-137. Op. 1. Spr. 132. 197 ark.
5. Derzharkhiv Vinnyckoji oblasti. F. P-137. Op. 1. Spr. 133. 172 ark.
6. Zelenin I.Ye. Politodely MTS – prodolzhenie politiki «chrezvychayshchiny» (1933-1934 gg. // Otechestvennaya istoriya. 1992. №6. S. 42-61.
7. Kravchenko P. Kadrova polityka stalinsjkogho rezhymu v roky gholodomoru 1932-1933 rr. na Podilli // Naukovi zapysky Vinnycjkogho derzhavnogho pedagoghichnogho universytetu imeni Mykhajla Kocjubynsjkogho. Serija: Istorija. Vyp. 25. Zbirnyk naukovykh pracj / Za zagh. red. prof. O.A.Meljnychuka. Vinnycja: FOP Korzun D.Ju., 2017. S. 203-209.
8. Kuljchycjkyj S. Chervonyj vyklyk. Istorija komunizmu v Ukrajinі vid jogho narodzhennja do zaghybeli. Knygha 2. Kyjiv: Tempora, 2013. 628 s.

Статтю подано до редколегії 12.02.2018 р.